

A BALKÁN FOGALMÁRÓL

Surányi Csaba *

(*Kivonat*) Nincs Európának még egy olyan földrajzi egysége, mely körül annyi vita dül, melynek oly nehéz meghatározni határait, és amelynek annyiszor változott volna a neve, mint a Balkán-félsziget.

Hol van, és meddig terjed a „Balkán”? Egy félsziget Délkelet-Európában? Vagy csupán egy bizonyos civilizáció metaforája? Létezik valójában a Balkán, vagy ez ma már inkább egy politikai fogalom? Hogyan határozhatjuk meg a Balkán és Délkelet-Európa viszonyát? Hogyan találjuk meg a középutat a földrajz történelemformáló fontosságának felismerése és e tény túlzott hangsúlyozásának veszélye között? Megannyi nehéz kérdés vár válaszra az alábbi tanulmányban.

Kulcsszavak: társadalmi térélmélet, bizánci kultúra, török és iszlám hatás a Balkánon, átmeneti kulturális övezet

A tanulmány vázlatja:

Az Ezüst-hegytől a Balkánig

Egy „képzeltbeli” veszélyeztetett térség

A földrajz zsarnoksága

A Balkán vs. Délkelet-Európa

Létezhet-e a modernitás délkelet-európai modellje?

Az urbanizáció kérdése.

A Balkán

Epilógus

Konklúzió helyett

*

„A modellek egyik fő funkciója lélektani természetű: lehetővé teszik, hogy elképzeljünk és megértsünk olyan jelenségcsoportokat, amelyek esetében ez nagyságrendjük és bonyolultságuk folytán másként nem lenne elérhető.”

-- R. Chorley – P. Haggett (1968)¹

Az Ezüst-hegytől a Balkánig

Nincs Európának még egy olyan földrajzi egysége, amelynek annyiszor változott volna a neve, mint a Balkán-félsziget. Elnevezését hol a területén formálódó civilizációktól, hol pedig azoktól a nagy birodalmaktól kölcsönözte, melyek egymást váltották földjén. Egyes elnevezések a félsziget domborzatához kapcsolódó antik és reneszánsz képzetekről tanúskodnak.²

* A szerző: Surányi Csaba történész-politológus.

¹ Vö. Richard J. Chorley, Peter Haggett (1967) *Models in Geography*. Methuen, 816 p.; *Socio-Economic Models in Geography* by Richard J. Chorley and P. Haggett (1968) Routledge 468 p.; *Physical and Information Models in Geography* (2014) Richard J. Chorley, Peter Haggett. Routledge, 312 p. It is composed of eight of the chapters from the original *Models in Geography*, published in 1967.

² Vö. Jovan Cvijić (2008) *A Balkán-félsziget és a délszláv országok*. Az emberföldrajz alapjai. A fordítást a szerb nyelvű, az 1922-ben megjelent első és az 1931-ben megjelent második kötet alapján Papp Árpád végezte. Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, 2009. Szabadka: Kiss Lajos Néprajzi Társaság; Újvidék: Vajdasági Művelődési Intézet. 564 o. Az első kiadás: Jovan Cvijić: *La Péninsule balcanique, géographie humaine*, Paris 1918.

Georges Prévélakis (2007) *A Balkán : Kultúra és geopolitika*; ford. Csortán Ferenc ; előszót ford. Renner Gabriella. - Kozármisleny: Imedias Kiadó. 220 p.

A XIX. sz. előtt e terület régmúltja és régi civilizációi iránt nyilvánult meg a tudományos érdeklődés. A művelt világ képviselői a hellén civilizáció hatása alatt álltak, ezért aztán a Hellén- vagy Görög-félsziget elnevezés terjedt el.

A XIX. sz. elején a berlini kongresszusig (1878) már az Európai Törökország elnevezés dominált. Az elnevezés megfelelt annak a politikai helyzetnek, mely a XIX. sz. elejéig kialakult; a félsziget szinte teljes egészében török fennhatóság alá tartozott. Ez alól az időnként velencei, osztrák, francia, majd újból osztrák fennhatóság alá tartozó Dalmácia, vagy az egyedüli, bizonyos függetlenséget élvező Montenegró (Crna Gora) volt kivétel.

A XIX. sz. elején Humboldt és Ritter földrajzi nézeteinek hatására a politikai és történelmi egységek alapján adott neveket földrajzi, illetve természeti fogalmakkal cserélték fel. (Cvijić 2008.16) A Központi-hegygerincről alkotott téves elképzelés eredményének tekinthetjük a Balkán-félsziget mai elnevezését. A félsziget keleti részének neve Haemus volt.³ A név, mely alatt a Konstantinápolytól nem messze található hegyeket értették, és a klasszikus és bizánci írók fogalomrendszerében szerepelt, sokkal ismertebb volt a Központi-hegygerinc más vidékeinek elnevezésénél. A Központi-hegygerincről alkotott téves elképzeléstől ihletve A. Zeune 1808-ban a területet Balkán-félszigetként – Balkanhalbinsel vagy Haemushalbinsel – említi.

A Balkán név alatt török nyelvű lakosság általában hegyet, hegyes tájat ért. A félsziget keleti részén élő török lakosság Balkánnak nevezi a Haemus keleti, legalacsonyabb lankáit. Valószínű, hogy Ami Boué és más kutatók a kísérőiktől hallották a nevet, amivel a hegygerinc központi és nyugati részeit is nevezték, mert a törökök Balkánnak neveznek minden olyan hegyet, aminek nem ismerik a pontos nevét. (Cvijić 2008.17)

Egy „képzeltbeli” veszélyeztetett térség

A „Balkán” ugyan régi elnevezés, azonban mégis új kifejezés, ám egy afféle „irodalmi gyarmatosítás” folyományaképpen a Balkán sötét, veszélyes, ugyanakkor egzotikus helyé, egy „képzeltbeli” bizonytalan, veszélyeztetett térséggé vált, „ahol a mitológia irányítja a történelmet, ahol vad és egzotikus népek laknak, akik számára a vér és az összetartozás jelentik a legfőbb értékeket, és ahol akármikor kipattanhat egy-egy fegyveres összecsapás vagy vallásháború”. (Drakulić, 2009)

Európai földrajza ellenére a Balkán a „Másik” kezelhetetlenségének és örületének megfelelője lett. A Balkántól való menekülés lényegében a gazdasági nyomortól, politikai fundamentalizmustól, kulturális provincializmustól való menekülést jelenti. (Paić, 2004) Egyetérhetünk tehát abban, hogy ha a „Balkánról” alkotott ideologikus tévképzetet, mint lényegileg elfogadhatatlant, és mint a kultúrtraumák határtalanul fenséges tapasztalatát kell lelepleznünk, elengedhetetlen a Balkánnak nevezett földrajzi tákolmánynak mint elképzelt narratívumnak a dekonstruálása”. (ibid)

A földrajz zsarnoksága

A tizenharmadik és a tizenkilencedik században, a politikatudomány megszületését megelőzően, a földrajz tiszteletre méltó, de nem mindig formalizált fegyelem alatt állt, s ezzel egyetemben a politika, a kultúra és a közgazdaságtan gyakran kevésbé alapos térképekre vonatkoztatva született meg.

„Az emberi tapasztalat egyik legnagyobb kérdése, hogy hogyan és miért viselkednek egy bizonyos módon az emberek, ha egy közösség részei, és hogy a valóságban miképp korlátozza őket ez a tagság. Tudjuk, hogy így tesznek, mert magunk is tapasztaljuk. Hogyan definiáljunk tehát egy területet vagy közösséget? Rendelkeznie kell bizonyos közös jellemvonásokkal, főként megállapított földrajzi és nem földrajzi határokkal, melyek felismerhetőek és elfogadottak, de a földrajz egyedül nem elégséges - a földrajz nem sors.” - mondja Schöpflin.⁴

³ A dalmáciai Verancsics Antal (Anton Vrančić) aki 1549-től Pécs püspöke volt. 1553-as konstantinápolyi útja során útinaplót vezetett Bécs és Drinápoly között, ahol kizárólag a Haemus és Haemi montes kifejezéseket használta. 1567-ben Verancsics másodsor is a Portánál járt, hogy II. Szelim szultánnal békeszerződést írjon alá, részletes útinaplót vezetett, földrajzi jellegű kommentárokkal tűzdelve, s ebben Verancsics megemlíti a Haemus bolgár szláv nevét: Ztara Planina (azaz Sztara Planina, Öreghegy). Verancsics volt az első utazó, aki megadja a bolgár nevet. A Haemus hajdan ezüstmányáiról volt ismert, az itáliaiak ezért is nevezik Ezüst-hegynek. (Todorova 2000.23-4)

⁴ Itt feltétlenül emlékeztetnünk kell a társadalmi térelmélet megállapításainak fontosságára. Miszerint a „társadalmi tér az egyének cselekvésének a keretfeltétele, tárgya és eredménye. A társadalmi tér keretfeltétele a cselekvésnek, mert a természetföldrajzilag meghatározott és az emberi tevékenység által módosított, adott pillanatban jellemző térbeli szerkezet meghatározza az emberi cselekvések fizikai lehetőségeit, egyszerre hat rájuk ösztönzőleg és korlátozólag.” (Dusek 2004.15) A társadalmi tér tárgya is a cselekvésnek, mert az emberi tevékenység tudatosan vagy

Nézzük tehát mit mondanak erről mások. Az ókori görögök és a kínaiak realistái, a huszadik századi francia filozófus Raymond Aron és a spanyol kortársa José Ortega y Gasset szerint a háború természetesen az emberiségnek az államokba és más csoportokba való elosztásához kapcsolódik. Valójában a szuverenitás és a szövetségek ritkán előfordulnak üresen; azok a másokkal való eltérésekből erednek. És így megyünk a térképre, amely az emberiség megosztottságainak térbeli ábrázolása - elsősorban a realista írások tárgya. A térképek nem mindig mondják el az igazat. Gyakran olyan szubjektívek, mint a próza bármely része. (Kaplan, 2012)

John Brian Harley szerint, a kartográfia lehet a "hatalom diskurzusa", ebben az esetben a látens imperializmus.

A földrajz folytatja, áthidalja a művészetek és a tudományok közötti szakadékot, összekötve a történelem és a kultúra tanulmányozását környezeti tényezőkkel.

A térképek az emberiség egyenlőségének és egységének felfogására utalnak, mivel emlékeztetnek bennünket a Föld minden különböző környezetére, amely az embereket olyan sokféle módon mélyen egyenlőtlené teszi, ami konfliktusokhoz vezet. (Kaplan, 2012)

A földrajz az emberi történelem háttere. A földrajz tehát nem fatalizmus. De ugyanúgy, mint maga a gazdasági és katonai hatalom megosztása, az állam cselekvéseinek egyik legfőbb akadályja és ösztönzője. Az emberek motivációja nagyon is számít a történelemben; ezek nem illúziók, amelyeket a nagyobb erőkre való utalások magyaráznak el. A földrajz nem mindig magyarázat a történelemre: a Földközi-tenger déli részén lévő szaharai szaracénok meghódították az északon lévő Spanyolországot, míg a Földközi-tenger északi részén lévő rómaiak meghódították a déli részén lévő Karthágót, mind két esetet a kivételes tengeri erő formájában megnyilvánuló emberek akarata eredményezte. (Kaplan, 2012)

A Balkán vs. Délkelet-Európa

Hogyan határozhatjuk meg tehát a Balkán és Délkelet-Európa viszonyát?

A térkép a kezdet, nem pedig a vég a múlt és jelen értelmezésében. Természetesen, a földrajz, történelem és etnikai hovartartozás befolyásolja ugyan, de nem határozza meg a jövő eseményeit. Vagyis mihez kezdünk? Hogyan találjuk meg a középutat a földrajz történelemformáló fontosságának felismerése és e tény túlzott hangsúlyozásának veszélye között? Gondoljunk Raymond Aron elképzelésére, miszerint „a valós etika a valószínűségi determinizmus igazságából ered” mivel „az emberi döntések mindig bizonyos kontúrokon vagy korlátozásokon belül mozognak, mint például a múlt öröksége.” (Aron, 1985)

A felvilágosodott állam,⁵ a modern, racionális és racionalizáló állam különlegesen erős eszköz. Képes a rend, a jelentés és biztonság megteremtésére egyre növekvő komplexitás közepette is, és legjobb formájában jó kormányzást, átláthatóságot és felelősségre vonhatóságot teremt. (Schöpflin 2000)

Az uralkodók és uraltak között a jogok kölcsönössége, nagyon mélyen kódolt a nyugati kereszténységben. Alternatív nézőpontok, alternatív racionalitások elengedhetetlenül szükségesek annak biztosítására, hogy az állam ne váljon a saját bürokratikus normáinak rabjává. A reciprocitás itt visszajelzést és önkontrollt jelent. Ezeknek egyike sem jellemző Délkelet-Európában. Az államot itt leginkább az átalakulás kulcsfigurájaként vagy még inkább az elsőrendű ügynökeként látják. (Schöpflin 2000)

Létezhet-e a modernitás délkelet-európai modellje?

szándékolatlanul állandóan alakítja, formálja a meglévő társadalmi teret. A társadalmi tér ugyanakkor eredménye is a cselekedetnek, mert társadalmi tér ott létezik, ahol emberi cselekvés van. Az emberi cselekvés szféráján kívüli természeti tér nem létezik társadalmi térként, legfeljebb potenciális társadalmi térként lehet számon tartani. Továbbá: „A természeti tér kettős értelemben is az egyéni cselekedetek keretfeltételül szolgál. Egyrészt a természeti környezet egésze közvetlenül befolyásolja az egyének viselkedését. Másrészt a természeti környezet a társadalmi térre gyakorolt hatásán keresztül, közvetett módon is hatással van az emberekre. A természeti tér azonban az egyénhez és a társadalmi térhez képest is passzív tényező, nem képes cselekedetet kiváltani, csak ösztönözni és korlátozni. A társadalmi térnek keretül szolgál a természeti tér, ugyanakkor maga a társadalmi tér az emberi cselekedetek egy további keretfeltételét jelenti.” Dusek 2004.15-8. lásd: A társadalmi tér kutatásának alapkérdései. Dusek 2004.15

⁵ Az európai felvilágosodás alapján véve az európai középszintű filozófiáját jelentette, azét a réteget, amely a 18. században a Balkánon – a görögöktől eltekintve – jószerével nem is létezett, legjobb esetben is csak a kialakulás fázisában volt. A két térség társadalmi és gazdasági összehasonlítása óriási különbségeket hoz napvilágra. A balkáni társadalmak rendkívül elmaradtak és iskolázatlanok voltak. Miközben Európában nyomdák működtek és hatalmas közkönyvtárak nyitották meg kapuikat, addig a Balkánon a szerzetesek kézzel másolták a szent könyveket. A karlócai szerb érsekség központi könyvtárában 1733-ban összesen 558 könyv volt, Szerbia 104 templomában pedig 1146 könyvről van tudomásunk, melyek túlnyomórészt egyházi jellegűek voltak. (Hornýák 2010)

Délkelet-Európában a modernitást az állam sajátította ki a társadalommal szemben, mely még modernizálásra szorult, amikor a befogadás végbement, így hagyva az államot a modernizálás legfontosabb ügynökéeként, domináns pozícióban a társadalom felett, ezáltal újraterevte a problémát, mivel a társadalom nehézznek találja az állam kihívását információ és társadalmi tudás hiányában.

A modernitás előtti hatalmi hálózatok öröksége, a régió kulturális tőkéjével egyetemben nagyon fontos Délkelet-Európa megértésének szempontjából.

A kérdés tehát az, hogy létezhet-e a modernitás délkelet-európai modellje?

A terület megtapasztalta a birodalmi uralom egy sajátos formáját - mely különbözik a nyugatitól -, ami a társadalmi tudás és erőviszonyok idegen és kiszámíthatatlan formáin, a kirekesztés idegen mintáin és idegen törvénykezésen alapult.⁶ Az oszmán örökség hangsúlyozta az időtlenséget, változatlanlanságot, az egyéni törekvés hiábavalóságát és a hatalomgyakorlás és legitimizáció e módjából központilag hiányzott a délkelet-európai várakozásokat kielégítő, messzire ható változás modellje. (Schöpflin 2000)

A vallás felismerhető gondolatvilágokat és gondolatstílusokat teremt. A két domináns vallás - az ortodox kereszténység és az iszlám - és a nyugati kereszténység direkt és indirekt módon hatottak egymásra, és a morális erények fenyegetett központjainak tekintették magukat.⁷

Az ortodox kereszténység területén - különösen Délkelet-Európában - a kereszténység államosítása a keleti kereszténység széttöredeztségét vezette át az önálló nemzeti egyházak sorozatába, amely kulcsfontosságú intézményi keretet biztosított a nacionalista mozgalmak számára, és elősegítette a vallási és nemzeti hagyományok erős szimbiózisát. A vallás államosítása a vallási gondolkodás és a különböző nemzeti és nemzeti kontextusok eltérő kulturális beilleszkedésének kérdése is. (Brubaker, 2011)

A vallás megteremti a rítusok és kognitív normák közös világát, a szent idő és szent tér egyedi fogalmát, morális szabályok rendszerét és a rend érzését.⁸ A kérdés az, hogy milyen gondolatstílus jön létre az ortodox kereszténység és az iszlám hatására. Általában ezek a gondolkodásmódok előnyben részesítik a kollektívét az egyéni felelősséggel szemben, kódolt bennük egy erős hierarchia érzése, megkérdőjelezhetetlen igazságokat jelentenek ki, gyenge kognitív modelljeit adják a változásnak - és inkább a radikális, mint folyamatos változásnak - a megváltás és az üdvözülés által. (Schöpflin 2000)

Az urbanizáció kérdése. A város a folyamatos változás és csere helyszínéeként funkcionál, de Délkelet-Európában a város gyenge, statikus, kicsi és vidékies, nagyon ritkán volt képes a környező vidék integrálására.⁹ az etnikai együtt létezés modernitás előtti modelljei modernitás előtti városokban, mint Szarajevó, semmit sem mondanak a modernekről, mivel a modernitásban a hatalom, a komplexitás, az erőforrások és tartalmak természete teljesen más. Sokan vannak, akik ezt másképp gondolják, de ez csak hiábavaló, hasztalan álmodozás. – állítja Schöpflin.

A végső kérdés az, hogy Délkelet-Európa miben különbözik Közép-Európától, Közép-Európa miért bizonyult a későbbiekben a Nyugat-Európába integrálódásra, mint Délkelet-Európa? A válaszok egy része a fentebb elmondottakból következik. Közép-Európa jobb államminőséggel rendelkezik, jobban képes a felvilágosodás utáni elvárásokhoz alkalmazkodni és azokat befogadni, gondolatvilága közelebb áll a nyugat-európai normákhoz (a nyugati kereszténység hagyatékaként), és így a modernitás által keltett változatossággal is jobban meg tud birkózni. (Schöpflin 2000) Valójában a földrajz az emberi események legfontosabb pályájának előfeltétele. Nem véletlen, hogy az európai civilizációnak fontos szerepe volt Kréta és a Kikládok szigetein, hiszen az egykori "Európa kettéválasztott töredéke" a legközelebbi európai pont az egyiptomi civilizációhoz, az utóbbi pedig a legközelebbi pont Kis-Ázsia. (East, 1967:38) Mind a szigethelyzetük miatt évszázadok óta védettek a betolakodók pusztulásával szemben, lehetővé téve számukra, hogy virágozhassanak. A földrajz az igazságos nemzetközi ügyek tényeit alkotja, amelyek olyan

⁶ Görögországot ortodox és oszmán öröksége évszázadok óta elvágtta az európai történelem főáramától. Az ország európai identitása bizonytalan volt.

⁷ Hódító Mehmet szultán Georgiosz Gennadiosz Scholariosz-t választotta az első pátriárkájaként. Ezt a választás sokan örömmel fogadták, mivel Gennadiosz az ortodox és a katolikus egyházak uniójának rendíthetetlen ellenfele volt, és egyértelműen Mehmet érdeke volt, hogy megőrizze ezt a hagyományos ellenségességet. (Clogg 1999:11)

⁸ Amikor Christopher Dawson Európa-történész fölvetette a kérdést, a Bizánci Császárság vajon miért nem tudta megtartani kulturális-vallási hatalmát a földrésznek ezen a felén - nem úgy, mint a pápaság nyugaton -, szem elől tévesztette azt a tény, hogy a bizánci kultúra igenis továbbfejlődött - az ortodoxia irányítása és az Oszmán Birodalom fennhatósága alatt. Folytatta fejlődését a szultáni székváros görög fanariótáinak cirkalmas írásműveiben, a fanariótákéiban, akik a Portához való hűség és a Bizánci Császárság újjászületésének reménye között ingadoztak, de mindvégig az ortodoxia és a görög civilizáció hívei maradtak. (Mazower 2004:97)

⁹ A Görög Királyságban a városi lakosok részaránya a 19. század közepén alig 8 százalék volt, a 20. század elejére ez az arány már meghaladta a lakosság egyötödét.

alapvetőek, hogy magunkévá teszik őket. (Kaplan, 2012.30)

A Balkán

“Európa kettéválasztott töredéke”

Sok kutató számára a balkáni visszamaradottság magyarázatai, ha csak a tizenkilencedik századra vezetjük őket vissza, a közelmúlt balkáni történelmének sok aspektusát nem teszik érthetővé. Érvelésük szerint a 19. század bizonyos eseményei és problémái szükségszerűen következtek a korábbi oszmán periódus folyamataiból. Ebben az időszakban államvezetési hibák felborították a nyugat és kelet európai gazdaság közti egyensúlyt. De milyen messze kell leásnunk, hogy megtaláljuk a kritikus időszakot?

Sok magyarázat a balkáni gazdasági és társadalmi visszamaradottságért az Oszmán-török Birodalmat (és kiterjesztve a Habsburgokat) okolták a terület relatív stagnálásáért. A szegénység okaiért és a többiért a multinacionális államok vezetési baklövéseit tették felelőssé, amik annyira különböztek Nyugat-Európa nemzetállamaitól. Ezek mögött az érvek mögött, amik megalkotásában sok vezető közgazdász is részt vett, az a fogalom áll, hogy a fejlődés és a növekedés természetes a társadalmakban: ahol nem valósulnak meg, ott a helyi intézmények a természetes fejlődés kerékkötői.

Azt továbbgondolva, hogy a határmegszakítások középkori gazdasági visszamaradottságot eredményeztek, azt várnánk, hogy a „Pax Ottomanica azaz oszmán béke” javulást hoz magával: az aktív hadviselés végével a befektetések számára vonzóbbnak tűnik a helyzet. Több oka van annak, hogy ez miért nem így történt.

Először is a török hódítás hosszú időre visszavetette a városi életmódot és arra készítette a parasztokat, hogy felhagyjanak a falusi mezőgazdasággal a hegyi pásztorkodásért.

Másodszor, a külföldi kereskedelem a hosszú háborús időszakok alatt megszakadt a Török Birodalom és - mások mellett - Velence között.

Harmadszor, a belső kereskedelmet földrajzi akadályok nehezítették, mint például a hegyek és a parthoz való gyenge hozzáférhetőség. Nem születtek jó úthálózatok vagy kikötők. Így a kereskedelem lényegében helyi maradt.

Negyedszer, míg a tímár rendszer állandó adókat és birtokviszonyokat teremtett, az oszmán törvénykezés és közigazgatás más aspektusai mesterségesen akadályozták a vidéki termelést. Például alacsony árú gabona árusítást szabtak ki, hogy az isztambuli szegényeket és a városokat támogassák, és hogy csökkentsék a hadsereg élelmezésének költségeit. A tímárok hanyatlása a csiflik javára, és az illegális földbirtoklás más formái szintén a parasztok terheit növelték.¹⁰

Az elnyomás és a nyomor az oszmán síkságon mindenekelőtt a csiflik-ekhez kötődik, amelyek megjelenése és kifejlődése a 18. századtól a parasztok helyzetének feltűnő romlásához vezetett. Az Oszmán Birodalom emelkedésének századaiban a parasztok a katonai parancsnokok szolgálatában és védelme alatt éltek, akiknek a szultán szolgálataik fejében földeket adott. Ezek a földek nem képeztek magántulajdont, lévén hogy a meghódított területek egyetlen tulajdonosa a szultán maradt. Apránként azonban a földbirtoklás oszmán rendszere, amit a parasztok kedvezően fogadtak a bizánci latifundium-tulajdonosok és a latin feudális birtokosok elnyomása után, átcsúszott a föld magántulajdonának egyik formája, a csiflik irányába. E nagy földbirtokokon a paraszt a szolgaság és a teljes jogfosztottság állapotába jutott, és ez az öntöző és vízlevezető csatornák karbantartásának az elhanyagolásához vezetett a síkságokon, amelyek így elmocsarosodtak, majd egyre inkább felvonulási területté váltak, és egyre kevésbé használták őket mezőgazdasági területként. Elterjedt a malária. (Prevelakis 2004.69)

Az Oszmán Birodalom történetének végén a balkáni síkság világa radikális átalakuláson ment át. A balkáni államokban erőteljes paraszti politikai mozgalom fejlődött ki, és nagyszabású földreformokat hajtottak végre, amelyek felszámolták a csiflikek örökletes nagybirtokait. A síkságok kiszáritása és csatornázása, betelepítésük a háborúk és a népességcserék menekültjeivel, valamint a malária elleni küzdelem modern eszközei a táj és az emberi élet gyökeres megváltozásához vezettek. (Prevelakis 2004.73)

A síkság új falusi társadalmainak nem volt meg a szükséges idejük a meggyökerezésre, és arra, hogy egy valódi területiséget hozzanak létre. Azoknak az embereknek a traumái, akiket elűztek őseik földjéről, hogy mocsaras síkságokon telepedjenek meg, még mindig a nacionalizmus erőszakos kitöréseire vezethetnek. A

¹⁰ Twenty-Five Lectures on Modern Balkan History (The Balkans in the Age of Nationalism) by Steven W. Sowards, Michigan State University's Academic Governance. I. Defining the “Balkans”: An other Europe. Lecture 2: “Asia begins at the Landstrasse”: Comparing Eastern European and European histories. Backwardness before the Ottomans.

görög Makedónia anatóliai és pondoszi eredetű lakosainak egy Makedónia nevű állam létrehozásával szembeni (1992) ellenséges magatartása részben az ismételt gyökérvésztestől való félelemmel magyarázható.

A síkságra leköltözött hegylakók gyakran nehezen integrálódtak egy olyan világba, amit hagyományosan lenéznek. A balkáni síkságok falusi társadalmait, amelyek túl frissen települtek meg, nagy feszültségek feszítik, amelyeket felerősítenek a gazdasági és politikai válságok. (Prevelakis 2004.75)

Braudel szerint a Balkán-félsziget a XIV. és XV. században egyáltalán nem volt szegény, sőt inkább gazdagnak mondható, ám politikailag erősen megosztott: bizánciak, szerbek, bolgárok, albánok, velenceiek, genovaiak harcolnak itt egymással. Vallási téren görög-ortodoxok állnak szemben a római katolikusokkal. Végül társadalmilag a balkáni világ rendkívül gyenge és bizonytalan, valóságos kártyavár. Látnunk kell, hogy a balkáni török hódítást elősegítette a térség társadalmi forrongása. A váratlan támadás nyomán magától összeomlott a parasztnyúzó földesúri társadalom. A hódítás a földjeiken korlátlan hatalmat gyakorló birtokosok idejének a végét jelentette, bizonyos értelemben „felszabadította a szegény ördögöket”.¹¹ (Braudel 1996.818)

A török iszlám a Balkánon egybeesik azzal a területtel, amely közvetlenül vagy közvetve a bizánci kultúrához tartozott. Északon a Dunára támaszkodik, Nyugaton egyrészt a latin végvidékekkel érintkezik a dalmáciai Raguzánál, vagy Horvátországban Zágráb környékén, másrészt, Cvijic kifejezésével, patriarkális kultúrájú tágas hegyvidékeket fog át. A törökök balkáni hatását vizsgálva meg kell különböztetni két övezetet. Az első övezet a hegyek mögé zárt szláv nyugati részt és a szintén hegyes görög déli részt foglalja magába: a török térfoglalás itt csak szörványos. Mint mondják (és valószínűleg joggal), a dinári országokban még a muzulmánok sem vér szerinti törökök voltak, hanem az iszlamizált szlávok. (Braudel 1996.697)

A városokban a török hatás az uralkodó. a 16. század végén „a Balkán lakosságának kb. 27,4 százaléka muzulmán. A 17. században kialakult a balkáni császi szerkezete, létrejöttek a kereskedelmi és a kézműves-városrészek, megtörtént a felekezetek szerinti elkülönülés, valamint a különféle árucikkek termelése és forgalmazása szerinti megosztás. Törvényekkel és adminisztratív intézkedésekkel jelölték ki a császi egyes részeinek pontos helyét és írták elő az üzletkötés feltételeit (Popović 1991:65). „Életmódot és kultúrát - egyszóval: atmoszférát - a cincárok¹² ajándékoztak a 18. századi szerb - és tegyük hozzá a makedón - városoknak”.(Antonijević 1991: 162).

Maga a Balkán átmeneti kulturális övezetet foglalt el Európa és Ázsia között - Európában található, mégsem európai. Nyugatiak megfigyelték a magántulajdon bizonytalanságát, az oszmán törvények rejtelmét, az uralkodó hit meg az alávetett vallások közötti éles, mindennél fontosabb különbségtételt. A társadalom szövete szinte mindig korszerűsödő felszínre és tradicionális tartalomra bomlik. (Mazower 2004.32-3)

A Balkán kezdettől fogva több volt, mint földrajzi fogalom. A szóhoz elődeivel ellentétben oly mértékű negatív mellékjelentés tapad - erőszak, vadság, elmaradottság —, amilyenre nemigen találunk párhuzamot. „Miért »vad Európa«? - tette föl a kérdést Harry de Windt újságíró 1907-es könyvében, amely ugyanezt a címet viseli. „Azért, mert... a terminus szabatosan írja körül az Adria meg a Fekete-tenger között elterülő civilizálatlan és törvény nélküli vidékeket.”

A felvilágosodás korában az irodalmi szalonok és Rousseau képzelete létrehozta a „nemes vadember” népszerű figuráját. (Paić, 2004) Európa hamar rászokott, hogy erőszakkal, vérontással társítsa a régiót, hiszen ez összhangban volt a felkelés és bosszúállás csaknem egy évszázadra visszanyúló történelmével.

Egy évtizedes háborúzás - amely 1922-ben a görögök feletti kis-ázsiai török győzelemmel és közel kétfélmillió menekült kényszerű lakosságcserejével zárult - nem sokat szépített a képen. Igaz, a balkáni népek a maguk uraivá lettek, miként érdekeik számos nyugati szószólója óhajtotta. De mit eredményezett mindez? Kicsiny, életképtelen, egymással kibékíthetetlenül ellenséges, belsőleg nem kevésbé békétlen államok kollekciónak. (Mazower 2004.24)

R. G. Latham élesen bírálta azt a felfogást, hogy a törökök bármiféle jelentőségteljes értelemben „ázsiaiak” vagy „új jövevények” Európában, mégis úgy gondolta, vallásuk miatt „kezelhetetlen tagjai az európai rendszernek”.¹³ A tizenkilencedik században is széles körben azt tartották a muzulmánokról, hogy hajlamosabbak a barbárságra, mint keresztény alattvalóik. „Se ó-, se újkori háborút nem vívtak - írta egy amerikai diplomata 1842-ben - oly kérlelhetetlen dühvel és kegyetlenséggel, mint a törökök görögök elleni háborúját. Megdöböntő, hogy az európai keresztény nemzetek ily sokáig néma szemlélői maradhattak ezeknek a vérengzéseknek.” Noha George Finlay, a görög függetlenségi harc krónikása nem fogta vissza

¹¹ A kifejezést B. Truhelka dubrovnikai levéltáros használta a kérdéstről folytatott eszmecsereinken.

¹² A makedóniai románok más néven: arománok, arumének, kucovlachok, vlahok.

¹³ R. G. Latham: *The Ethnology of Europe*. London, 1852. 6.; uő: *The Nationalities of Europe*, 2. London, 1863. 69.

magát, amikor kölcsönös „megsemmisítő háború”-ról szólt, a közvélemény a hasonló megnyilatkozások dacára csak egyirányú erőszakról vett tudomást. Ezt a féloldalas megbotránkozást hatékonyan fékezte Gladstone a „bulgáriai borzalmak” elítélésekor: általánosságban cáfolhatatlannak bizonyult, hogy keresztények is követtek el atrocitásokat, és alkalmanként tudatosan provokálták ki azokat. (Mazower 2004.33)

Epilógus

„Az emberek igazságérzete nem áll valami kifejezett fokon. Ösmertem valaha egy öreg cincárt (görögöt), a Dugali bácsit, aki mikor a török-görög harcok epizódjait mesélték előtte, hogyan döfi le a török könyörtelenül a görögöt, ahol találja, elszörnyűködve pattant fel:

- Oh, a gaz pogány, a gaz pogány!

De mikor aztán az elbeszélő egy kanyarodással arra tért rá, hogy ha meg a görög fogja el a törököt, felkoncolja, olajba süti, szelíden morogta:

- Mit tudja tenni szegény!

(T.i. mit tudja tenni szegény görög! Hát persze olajba süti. Hiszen csak nem sütheti pampuskaszírba, szegény görög.)

Az emberek igazságérzete ilyen mindenütt, még a történelem-írásnál is.”¹⁴ ... itt folytathatnánk az idézet után hasonlóan humorral átszöve a balkáni ember gondolatvilágát, mint azt tette az író egy és negyedszázad előtt. De akár konklúzióként is állhat itt. Hiszen ennél jobban, ma sem írhatnánk le a délkelet-európai ember élethalálharcát, ahogy azt közép-európából látta honfitársuk, pedig még csak azután jött a legnehezebb két évtized olyan sorsfordító évekkel, mint 1897, 1912/13 azután a nagy háború alatt a törököknek 1915, a görögöknek 1917, aztán 1919. a remény éve, majd a katasztrófa 1923.

Konklúzió helyett

A Balkán a politikai egzotikum, a Nyugat szemében kulturális pokol, melyet a Másik démonizálásának igénye hív elő, hogy ezzel mossák tisztára rossz lelkiismeretüket. A Nyugat szemében a Balkán valójában egy saját hősökkel és áldozatokkal benépesített kollektív underground. Ma mindazonáltal a Balkán nem több és nem is kevesebb annál, ami a 20. században volt: kezelhetetlen politikai kérdés. (Paic, 2004)

Bibliográfia

Könyvek, monográfiák

Bárdi Nándor•- Filep Tamás Gusztáv (szerk.) (2002) *Viszolygás a várostól*. A szerb társadalomtudomány Milošević Szerbiájáról. Teleki László Alapítvány, Budapest, 294 p.

Fernand Braudel: *A Földközi-tenger és a mediterrán világ II. Fülöp korában (1902-1985)*. I-II. Osiris Kiadó, Budapest

Richard J. Chorley - Peter Haggett (1967) *Models in Geography*. Methuen, 816 p.

— (1968) *Socio-Economic Models in Geography*. Routledge 468 p

— 2014) *Physical and Information Models in Geography*. Routledge, 312 p. (It is composed of eight of the chapters from the original *Models in Geography*, published in 1967.)

Jovan Cvijić (2008) *A Balkán-félsziget és a délszláv országok*. Az emberföldrajz alapjai. A fordítást a szerb nyelvű, az 1922-ben megjelent első és az 1931-ben megjelent második kötet alapján Papp Árpád végezte. Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, 2009. Szabadka: Kiss Lajos Néprajzi Társaság; Újvidék: Vajdasági Művelődési Intézet. 564 o. Az első kiadás: Jovan Cvijić: *La Péninsule balcanique, géographie humaine*, Paris 1918.

Dusek Tamás (2004) *A társadalmi tér kutatásának alapkérdései*. A területi elemzések alapjai. ELTE TTK Regionális Földrajzi Tanszék, Regionális Tudományi Tanulmányok 10. 245 p.

¹⁴ Mikszáth Kálmán Beszterce ostroma. Pesti Hírlap, 1894.

- Mazower, Mark (2004) *A Balkán*. Európa Kiadó, Budapest. 233 p.
Georges Prévélakis (2007) *A Balkán : Kultúra és geopolitika*; ford. Csortán Ferenc ; előszót ford. Renner Gabriella. - Kozármisleny: Imedias Kiadó. 220 p.

Tanulmányok

- Krisztev, Ivan - Krasztev Péter "Mindig a másik a Balkán" *Magyar Lettre Internationale*, 27. szám (1997. Tél)
- Lambropoulos, Vassilis "Hellének és héberek - az eurocentrizmus kezdetei" *Magyar Lettre Internationale*, 37. szám, 2000. Nyár. Karádi Éva fordítása.
- Nemes Nagy József (2003) A regionális tudomány dualitása és paradigmái — hazai tükröben (Duality and Paradigm of Regional Science - in the Hungarian Mirror) *Tér és Társadalom* 17. évf. 2003/1. 1-17. p.
- Schöpflin György (2000) Délkelet-Európa definíciója. Angolból fordította: Farkas Judit. *Pro Minoritate*, 2000/nyár) 5 – 10. (Schöpflin 2000)
- Steven W. Sowards (2000) Twenty-Five Lectures on Modern Balkan History (The Balkans in the Age of Nationalism), *Michigan State University's Academic Governance*.

© DKE 2015

dke[at]southeast-europe.org
<http://www.southeast-europe.org>

Figyelem! Kedves kutató! Ha erre a tanulmányunkra hivatkozik, vagy idézi annak egy részét, kérjük, küldjön erről egy email-t a főszerkesztő részére a dke[at]southeast-europe.org címre. *A cikket a következőképpen idézze:*

Surányi Csaba: A Balkán fogalmáról. *International Relations Quarterly*, ISSN 2062-1973, No. 24 2015/4 – Tél ('Europeanization: conflict and crisis management in the Balkans')

Együttműködését köszönöm. *A főszerkesztő*